

‘बाँच्ने एउटा जिन्दगी’ उपन्यासमा अधीनस्थ पिँढीका अनुभूति विदुला घिमिरे*

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत आलेखमा उपन्यासकार केशवराज पिँडालीद्वारा रचित बाँच्ने एउटा जिन्दगी (२०४३) उपन्यासमा अभिव्यक्त अधीनस्थ पिँढीका अनुभूतिको पहिचान र विश्लेषण गर्दै त्यस आधारमा कालखण्ड विशेषको नेपाली समाज र संस्कृतिको खोजी गरिएको छ । सम्बद्ध उपन्यासको विश्लेषणार्थ रेमन्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्त विशेष अनुभूतिको संरचनाअन्तर्गतको ‘वैकल्पिक/अधीनस्थ पिँढीका अनुभूति’ सम्बन्धी अवधारणालाई उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनअनुसार यस उपन्यासले लगभग आधा शताब्दी लामो कालखण्डको नेपाली सामाजिक संरचनालाई कार्यपीठिकाका रूपमा रोजेको छ । राणा शासनको पछिल्लो सामन्ती राज्यव्यवस्थाद्वारा संरक्षित मूलधारको संस्कृतिमा वैकल्पिक पिँढीका रूपमा रहेको अधीनस्थ पिँढी वा समुदायले भैरिहेको उत्पीडन तथा सहनको संस्कृतिमा तिनको अभ्यस्तता र प्रतिरोध चेतविहीन अवस्थाले नै प्रजातन्त्रोत्तर नेपाली समाजमा पनि निरन्तरता पाइरहेको स्थिति छ । साथै, पुरानो र नयाँ संस्कृतिको सङ्क्रमणकालीनताबाट गुञ्जिरहेको नव पुस्तामा आश्रित अधिल्लो पुस्ताले संरक्षण र आदरका साटो तिरस्कार र अवहेलनाको प्राप्तिमा निराशा र दीनताका कुण्ठाजन्य अनुभूति सँगालिरहेको छ तथापि प्रतिकार चेतमा त्यस पिँढीमा उदीयमान अनुभूति निर्माण हुँदै गएको सुखद अवस्थाको चित्रण पनि उपन्यासले गरेको छ । त्यसै परिप्रेक्ष्यमा परिवर्तित समयसन्दर्भलाई चिनेर स्वावलम्बी, स्वतन्त्र र सुखद बुद्ध्यौली जीवनका बारेमा सोच्ने, निर्णय लिने र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने तहसम्मका तिनमा उद्बुद्ध अनुभूतिका संरचनाका माध्यमले परिवर्तनउन्मुख सामाजिक संस्कृतिलाई पनि प्रस्तुत उपन्यासले सङ्केत गर्नसकेको निष्कर्ष लेखको अन्त्यमा प्रस्तुत छ ।

शब्दकुञ्जी : अनुभूतिको संरचना, पिँढी, प्रभुत्वशाली, अधीनस्थ, उदीयमान

विषय परिचय

साहित्यकार केशवराज पिँडाली (१९७१-२०५५)का बाँच्ने एउटा जिन्दगी लगायत एकादेशकी महारानी (२०२९), अन्तदेखि सुरु (२०३४) र साँझ घर फर्केको मान्छे (२०४६) उपन्यासहरू

*

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

प्रकाशित छन् । नेपाली साहित्य फाँटमा हास्यव्यङ्ग्य विधामा जमेका पिँडाली उपन्यास विधामा भने फरक प्रवृत्तिगत पहिचानसहित देखापरेका छन् । समाजयथार्थप्रति आलोचनात्मक दृष्टि दिनु यिनको प्रमुख औपन्यासिक वैशिष्ट्य हो । विशेषतः आफ्ना उपन्यासहरूमा यिनी राणाकालीन सामन्ती राज्यव्यवस्था, चाकरी प्रथामा शासक र शासितको सम्बन्ध, मूलधारको संस्कृतिमा जनसाधारणको अधीनस्थता तथा तत्पश्चात्को सङ्क्रमकालीन समाजसंस्कृतिमा मौलाउँदो व्यक्तिवादिता, पारिवारिक विघटन, पुस्तान्तरजन्य भेद, अर्थमुखी संस्कृति, विदेसिएका नेपालीको पलायनमुखी प्रवृत्ति आदिबाट देखिएका सांस्कृतिक विचलन आदिलाई पात्रका अनुभूतिका माध्यमबाट अभिव्यक्ति दिन रुचाउँछन् । *बाँच्ने एउटा जिन्दगी* उपन्यासमा पिँडालीले सङ्क्रमणकालीन नेपाली समाज र समाज परिवर्तनको दिशालाई पुस्तान्तरजन्य अनुभूतिका माध्यमले फरक आयाममा हेर्ने जमर्को गरेका छन् । अतः साहित्यको समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट कृतिमा अभिव्यक्त समाजको आधार लिँदै कालखण्डको नेपाली सामाजिक संस्कृतिलाई पर्गेल्ने सन्दर्भमा पनि उनको यस उपन्यासको महत्ता विशिष्ट रहेको छ ।

‘अधीनस्थ पिँडीका अनुभूति’सम्बन्धी अवधारणा बेलायती नवमार्क्सवादी साहित्यिक चिन्तक रेमन्ड विलियम्स (सन् १९२१-१९८८)द्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनार्थ विकसित ‘अनुभूतिको संरचना’सम्बन्धी मान्यतासँग सम्बद्ध छ । ‘संस्कृति’सम्बन्धी केन्द्रीय मान्यताका रूपमा विकसित उनको यस अवधारणा अनुसार हरेक कालखण्डका समाजमा सांस्कृतिक वैशिष्ट्य बोकेका कम्तीमा तीन किसिमका पिँडी वा समुदाय रहन सक्छन् । पहिलो मूलधारको सांस्कृतिक पिँडीको प्रभुत्वमा दोस्रो वैकल्पिक तहको अधीनस्थ र तेस्रो उदीयमान पिँडीले भेल्लु परेको उत्पीडनका कारण दबाब तथा तनावजन्य अवस्थामा तिनले आफ्नाआफ्ना अनुभूतिको संरचना निर्माण गरिरहेका हुन्छन् । पिँडालीको *बाँच्ने एउटा जिन्दगी* उपन्यासमा पनि विशेषतः वैकल्पिक समुदायगत अनुभूतिले सशक्त अभिव्यक्ति पाएका छन् । अतः प्रस्तुत लेखमा यसै उपन्यासमा अभिव्यक्त अधीनस्थ पिँडीगत अनुभूतिले के कस्तो प्रस्तुति पाएको छ त्यसको खोजी गर्नु प्रमुख शोधसमस्या रहेको हुँदा सोहीअनुरूप उद्देश्य तय गरिएको छ र विवेच्य उपन्यासमा केन्द्रित रहेर अधीनस्थ पिँडीगत अनुभूतिका कोणमा विश्लेषण कार्यलाई सीमाङ्कन गरिएको हुँदा त्यसैका आधारमा कालखण्ड विशेषको नेपाली संस्कृतिको पहिचान गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखमा सामग्री सङ्कलनार्थ पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गर्दै *बाँच्ने एउटा जिन्दगी* उपन्यास प्राथमिक शोध सामग्रीको रूपमा तथा विलियम्सको ‘अनुभूतिको संरचना’

सिद्धान्तान्तर्गतको वैकल्पिक संस्कृति संवहन गर्ने 'अधीनस्थ पिँढीका अनुभूति'सम्बन्धी मान्यताबारे चर्चा गरिएका पुस्तकहरू तथा पत्रिकालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ र 'अनुभूतिको संरचना' सिद्धान्तान्तर्गतका निम्नलिखित अवधारणालाई विवेच्य उपन्यासको सूक्ष्म विवेचनाका लागि विश्लेषणका ढाँचाका रूपमा उपयोग गरिएको छ :

- दबाब र तनावमा निःसृत अधीनस्थ पिँढीका अनुभूतिका संरचना,
- प्रतिरोधमा निःसृत नवचेतमूलक अनुभूतिका संरचना ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

रेमन्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित 'अनुभूतिको संरचना'मा आधारित रहेको 'अधीनस्थ पिँढीका अनुभूति'सम्बन्धी मान्यता उनको वैकल्पिक संस्कृतिबारेको सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बद्ध छ । उनले अनुभूतिको संरचनालाई कालखण्ड विशेषको संस्कृतिको रूपमा अर्थ्याएका छन् (विलियम्स, सन् १९६५, पृ.६४) । संस्कृतिको अध्ययनबाट कालखण्डको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रक्रियाका अनेक स्तरीय सम्बन्धको पहिचान सम्भव हुन्छ । प्रत्येक कलाकृति अनुभूतिका उपज हुन् र ती संस्कृति पहिचानका आधार हुन् । उनका अनुसार संस्कृति जीवनको समग्र पद्धति हो (विलियम्स, सन् २०१७, पृ.५) । विलियम्सका मतमा 'अनुभूतिको संरचना'सम्बन्धी दृष्टिकोण पूर्वस्थापित मान्यताहरू 'विचारधारा' तथा 'विश्वदृष्टि'भन्दा फरक छ । उनका अनुसार यसलाई 'अनुभवको संरचना' भन्न सकिने भए पनि अनुभूतिले वर्तमानतालाई सङ्केत गरे जसरी अनुभव शब्दबाट सम्भव हुँदैन बरु 'अनुभूतिको संरचना' शब्दावलीले नै अनुभवको प्रक्रियालाई पनि सङ्केत गर्दछ । सामाजिक अनुभवका आधारबाट भने उनले 'अनुभूतिको संरचना'लाई 'समाधानतर्फ उन्मुख सामाजिक अनुभव'का रूपमा पनि परिभाषित गर्न सकिने मत अघि सारेका छन् (विलियम्स, सन् २०१०, पृ.१३२-१३३) । यस अभिमतबाट उनले उदीयमान पिँढीगत अनुभूतिलाई सङ्केत गरेका छन् । स्वभावतः अनुभूतिको चरित्र गतिशील हुन्छ र यो देशकाल परिस्थितिका सापेक्षमा भिन्नभिन्न हुन्छ । विलियम्सका अनुसार हरेक कालखण्डको सांस्कृतिक परम्पराको जटिल सामाजिक व्यवस्थामा पहिलो तहको प्रभुत्वशाली प्रधान संस्कृतिका विकल्पमा दोस्रो अधीनस्थ स्वरूपमा या त विरोधी स्वरूपमा वैकल्पिक संस्कृति र तेस्रो तहमा भने मूल्य, व्यवहार, अनुभव र सार्थकताको नवचेतको पहिचानमा उदीयमान संस्कृति अझ अर्को अवशिष्ट संस्कृतिका साथ अस्तित्वमा रहन सक्छ (विलियम्स, सन् १९७३, पृ.१०) । यी तीन तहका संस्कृतिलाई संवहन गर्ने पिँढी वा समुदायबिच अन्तर्सम्बन्धका क्रममा मूलतः पहिलो सांस्कृतिक समूह अर्थात् पिँढीसँग दोस्रो वा तेस्रो समूहको अन्तर्विरोध रहनाका कारण परस्परमा दबाब र तनावका परिप्रेक्ष्यमा पिँढी विशेषमा नव अनुभूतिले जन्म लिन पुग्दछ ।

विलियम्सले अनुभूतिको संरचनागत भेदलाई पिँढीगत आधारमा हेर्न रुचाएका छन् । उनले 'जेनेरेसन' अर्थात् पिँढीलाई जैविक श्रेणीको समूह/उमेरगत समूहका सन्दर्भमा मात्र नहेरी सांस्कृतिक कार्यगत एकतामा संलग्न 'कामको पिँढी' अर्थात् सांस्कृतिक समूह विशेषको रूपमा हेर्न सकिने अभिमत प्रकट गरेका छन् (विलियम्स, सन् १९७९, पृ.१२३) । अतः उनका अनुसार प्रभुत्वशाली, अधीनस्थ र उदीयमान जस्ता फरक फरक सांस्कृतिक पहिचानमा द्वन्द्वरत मानवसमूह विशेषका रूपमा 'पिँढी'लाई हेर्न सकिने अवस्था रहेको छ ।

विलियम्सका मतमा प्रत्येक काल विशेषका समाजसंस्कृतिमा मूलधारको संस्कृतिको अर्थ, मूल्य, विचार र प्रवृत्ति तथा जगत्बोधको स्पष्ट विकल्प रहेको हुन्छ । विकल्प संवहन गर्ने संस्कृतिले सामान्यतः प्रधान संस्कृतिलाई सहन गर्दछ र यो अधीनस्थ दशामा रहन्छ । यसका साथमा विरोधी संस्कृति पनि रहन सक्दछ जसको अस्तित्व भने निश्चित सामाजिक र राजनीतिक शक्तिअनुरूप निर्धारित हुन्छ । विरोधमूलक संस्कृतिमा स्वभावतः परिवर्तन भइरहेको हुन्छ (विलियम्स, सन् १९७३, पृ.१०) । विलियम्सको पिँढीगत अवधारणालाई ग्राम्सीको 'हेजेमोनी' (प्रभुत्व)सम्बन्धी मान्यताअनुसार हेरिनु पर्दछ जसनुसार प्रभुत्व राजनीतिक नियन्त्रण मात्र नभई यो मानवीय स्वभाव र सम्बन्धलाई गहिरो रूपमा प्रभाव पार्ने र आकार दिने पद्धति विशेष हो (पाण्डेय, २०७३, पृ.३३) । मूलधारमा रहेको प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक पिँढीको प्रमुख ध्येय समाजसंस्कृतिमा आफ्नो प्रभुत्व यथावत् राख्दै र अरू पिँढीलाई छायामा पार्दै अघि बढ्नुमा हुन्छ । त्यस परिप्रेक्ष्यमा वैकल्पिक पिँढीमा दबाव र तनावजन्य अनुभूतिसँगै प्रतिरोधमा नवचेतले पनि जन्म लिइरहेको हुन्छ । अतः 'अनुभूतिको संरचना' सिद्धान्तान्तर्गतका 'अधीनस्थ पिँढीका अनुभूतिका संरचना' तथा 'प्रतिरोधस्वरूप विकल्पमा उत्पन्न नवचेत'सम्बन्धी यिनै अवधारणालाई प्रस्तुत लेखमा विवेच्य उपन्यासको सूक्ष्म विवेचनाका लागि विश्लेषणको ढाँचाका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

बाँच्ने एउटा जिन्दगी उपन्यासमा अभिव्यक्त अधीनस्थ पिँढीका अनुभूतिको संरचना

अधीनस्थ पिँढीका अनुभूतिका माध्यमबाट विवेच्य उपन्यासमा अभिव्यक्त कालखण्ड विशेषको नेपाली सामाजिक संस्कृतिको अवस्था र परिवर्तनलाई केलाउनु यस लेखको ध्येय रहेको हुँदा उपन्यासमा उल्लिखित समयसम्बद्ध तथ्यहरूको आधार लिनु उपयुक्त हुन्छ । नेपालमा ९० सालको भूकम्प आउँदा कलकत्तामा एम.ए. पढ्दैगरेको ज्ञानप्रताप शाह (पृ.३)सँग सम्बद्ध रहेर "साठीको भएँ प्रभु ! १९६८ मा जन्मेको हुँ" (पृ.३५), "अब आज ऊ बहत्तर-त्रिहत्तर वर्षको भइसकेको छ" (पृ.२३)जस्ता कथन उपन्यासमा रहेका छन् । यस आधारमा लगभग आधा

शताब्दी लामो समयावधिलाई विषयाधार बनाउँदै मूलतः काठमाडौंली सहरी सामाजिक परिवेश र अंशतः पश्चिमेली संस्कृतिको अमेरिकी नेपालीको परिवेशलाई उपन्यासको कार्यपीठिका रोजिएको छ ।

सत्ता, सम्पत्ति र शक्तिमा पहुँच राख्ने मूलधारको सांस्कृतिक प्रभुत्वमा अधीनस्थ पिँढी प्रतिनिधिको जीवनानुभव बाँच्ने एउटा जिन्दगी उपन्यासको मूल कथ्यसन्दर्भ बनेको छ । अतः तिनको जीवनभोगाइका क्रममा प्राप्त आर्थिक, शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडनमा उत्पन्न दबाव र तनावका सन्दर्भबाट सिर्जित विशिष्ट अनुभूति तथा तिनमा उदय भएको नवचेतजन्य अनुभूतिलाई क्रमशः निम्नलिखित उपशीर्षकहरूमा विवेचना गरिएको छ :

दबाव र तनावमा निःसृत अधीनस्थ पिँढीगत अनुभूति

बाँच्ने एउटा जिन्दगी नेपाली जनजीवनको पुस्तान्तरजन्य अनुभूतिको सशक्त प्रस्तुति रहेको सामाजिक उपन्यास हो । उपन्यासमा चित्रित राणाकालीन मूलधारको सामन्ती संस्कृतिमा उत्पीडित पिँढी तथा सन्तानआश्रित बुढो पुस्ताले अधीनस्थ पिँढी वा समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । तिनका जीवनानुभूति नै तिनले बाँचेको कालखण्डको संस्कृति विशेषको पहिचानको आधार बनेको छ । उपन्यासको विमर्शमा मूलतः राणाशासनकालका अन्तिम दुई दशक तथा त्यसपछिका लगभग तीन दशकका नेपाली सामाजिक संस्कृतिका मूलधार तथा वैकल्पिक धारका प्रतिनिधि पात्रहरूका अनुभूतिको संरचना समेटिएका छन् ।

उपन्यासमा ज्ञानु, यशोधरा, तराना, दरबारी, सौमित्रकी रानी आदि पात्रहरू अधीनस्थ पिँढीका उल्लेख्य प्रतिनिधि पात्र हुन् । दरबारी तथा तराना पात्रहरूले राणाकालीन सामन्ती संस्कृतिमा आर्थिक तथा लैङ्गिक अधीनस्थ रहेका सुसारेहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । रक्सी जुठो लगाएको आरोपमा शङ्काको घेरामा रहेर मालिकको आदेशमा कोरा खेपेकी दरबारी पात्रले पीडाबाट त्रस्त भई आफ्नो गल्ती स्विकारेकी छ । परिणामतः दरबारबाट निकालाको आदेश पाउँदा थप त्रासपूर्ण अनुभूति सँगाल्दै मालिकसामु यसरी अनुनय-विनय गरेकी छ : “सरकार ! बरु हजार कोरा अरू ठोक्न लगाइबक्स्योस् तर पाउको सेवाबाट निस्कन नपरोस् । बिराएँ प्रभु ! अबदेखि यस्तो काम कहिल्यै गर्ने छैन” (पृ.१८) । तर मालिकको निर्दयी निर्णय यथावत छ; दरबारी पात्रलाई दरबारबाट सदाका लागि निकाला गरिएको छ । ऊ गल्तीको मात्राभन्दा कडा सजायको भुक्तमान बनेकी छ । त्यस्तै, दरबारको नोकरीका बारेमा उपन्यासमा द्वारेनानी तराना पात्रमा निर्मित यस अनुभूतिको संरचनाले महिला सुसारेहरूको दुर्दशालाई यसरी छर्लङ्ग बनाएको छ :

‘के गर्नु सुब्बासाहेब ! यो दरबारको नोकरी भन्ने कुरो त काम छउन्जेल भाँडो काम दिन छोड्यो ठाँडो हुँदो रहेछ । चौध वर्षको उमेरमा बाबुले हात समातेर ल्याएर दरबार हुलिदिथे । यी अब बुढी भएँ बिदा पाएँ । यस उमेरमा पोइल गएर घरजम गर्ने कुरो हुँदैन त । भाइ आएको छ मेलम्चीबाट लिन । भदा यहाँ रिक्सा चलाउँछ । हिजो राति उसैको डेरामा बस्यौँ । आज किनमेल गरेर भोलि सबेरै हिँड्ने पनि । भएको पैसाले बेसीतिर केही खेत किन्छु । त्यही अपुताली खाने लोभले बाँचुन्जेल स्याहार्लान् नि त भाइबुहारीले । दरबारमा बसी-बसी जीउचाहिँ सोखिन भएछ । भदाको चिसो छिँडीमा सुत्नै सकिएन । अहिले पो निद्रा लागिरहेछ । (पृ.४०)

यसप्रकार जीवनका सम्पूर्ण रहर र उमेर दरबारमा खर्चिएकी द्वारे नानी तराना बुढ्यौलीको अशक्ततामा दरबारबाट अवकाश भएकी छ । न त बिहे, न त आफ्नो भन्ने घरबार नै, एकल जीवनको कहालीलाग्दो भविष्य बोकेर गाउँ पस्न ऊ विवश भएकी छ । यी प्रतिनिधि घटनाका सन्दर्भले राणाशासनकालको वैकल्पिक पिँढीको अधीनस्थ दशालाई छर्लङ्ग बनाएको छ ।

त्यस्तै मूलधारको त्यस संस्कृतिमा ऊ जस्तै दरबारका सुसारेहरूमध्ये कोहीकोही मालिकको विशेष कृपादृष्टिमा भित्रिनी हैसियतमा रहने तथा धेरै जसो यौनदासीका रूपमा रहने अवस्था छ । यद्यपि खुलागोप्य रहेका यौनजन्य गतिविधिबाट सन्तान पुस्तालाई भरसक टाढा राख्ने प्रयासमा सौमित्र शमशेरबाट आफ्नी श्रीमती रानीसाहेब र छोरालाई महाराजगन्जमा अलग्गै महलको व्यवस्था गरिएको छ र प्रत्येक शनिबार भने पूरा दिन मूल घरमा रहने व्यवस्था मिलाइएको छ । तथापि मूलधारको संस्कृतिमा स्थापित यौनजन्य विकृतिले पुस्तागत रूपमा व्याप्ति पाएको सन्दर्भ उपन्यासमा यसरी अभिव्यक्त छ : “उता भर्खर जवानीमा टेकेको प्रद्युम्न शमशेरको दाउचाहिँ अर्के हुन्थ्यो । सदा नै उसको यत्न लुकीचोरी नानी सुसारेहरूको सन्निकटमा पुग्ने हुन्थ्यो” (पृ.१३) । सौमित्रकी रानी वसुधा राज्यलक्ष्मी भने सौमित्र महलमा आएपछि केटी सुसारेहरूको कोठामा पसेर निरीक्षण गर्ने, आवश्यक अर्ती, उपदेश र निर्देशन दिने र कुनै सुसारेको मासिक धर्म रोकिए नरोकिएको केराउनेतर्फ केन्द्रित रहनुले मालिकनी हैसियतकी नारीको समेत लैङ्गिक अधीनस्थ दशा नै प्रकट भएको छ । पुरुष आचरणको नैतिकहीनताको विरोध गर्ने अवस्था रानी पात्रको समेत देखिँदैन । अफ शासकको निगाहमा जीवन व्यतीत गर्ने दरबारका सुसारेहरू मालिकको विशेष कृपादृष्टि पाउँदा ‘भित्रिनी रानी’को हैसियतमा तथा धेरैजसो यौनदासीका रूपमा रहने अवस्थाले नारीशरीर र यौवन वस्तुसरह प्रयोग हुने सन्दर्भबाट राणाकालमा नारीअस्मिताको चरम अवमूल्यन प्रकट भएको छ । यसरी दरबारमा सुसारे पदमा नियुक्त बैँसालु सुन्दरीहरू शासक/मालिकबाट यौनदुराचारका निमित्त प्रयोग भएका

छन् । ती बैँस र शारीरिक सौन्दर्य कायम रहनुजेल दरबारी विलासितामा अभ्यस्त छन् । यस सन्दर्भलाई उपन्यासमा यसरी अगाडि ल्याइएको छ : “साँभ प-यो कि सौमित्रमहलमा तालिमे नानीहरू सोह्रशृङ्गार गरेर धपक्क बलेका हुन्थे । उनीहरूको एक मात्र उद्देश्य मालिक रिभाएर उनका सन्तानलाई जन्म दिने र नानीसाहेब एवं रानीसाहेबको दर्जन प्राप्त गर्ने हुन्थ्यो” (पृ. १६) । यसप्रकार यौनविलासिताको रमभूमलाई ती अधीनस्थ महिलाहरूले आफ्नै संस्कृतिका रूपमा ग्रहण गर्दै सहमतीय परिपालना गरिरहेका छन् । प्रायः तिनमा ज्ञानोदय अर्थात् नवचेतको आविर्भाव हुन सकेको देखिँदैन ।

सात सालको प्रजातन्त्रोत्तर नेपाली खुल्ला समाजमा युगीन उपलब्धिले भन्दा विकृतिले प्रश्रय पाइरहेको सन्दर्भ उपन्यासमा ज्ञानु दम्पतीको भोगाइका माध्यमबाट अभिव्यक्त छ । अघिल्लो पुस्ताले आफूमा आश्रित रहँदाको सन्तान पुस्ताको भरणपोषण, शिक्षास्वास्थ्यप्रतिको उत्तरदायित्वमा यथासम्भव कहाँकतै कसर नछोडी जिम्मेवारी उठाउने तर सन्तान पुस्ता सक्षम र सबल भएपछि आफूमा आश्रित बुढो पुस्ताप्रति उदासीन रहने वा अपमानित गर्ने सन्दर्भको प्रस्तुति उपन्यासको मार्मिक पाटो बनेको छ । बुढ्यौलीमा प्रवेशसँगै ज्ञानु पात्रले आफू सन्तानाश्रित रहनुपर्ने अवस्थामा मालिक सौमित्रसँगको कुराकानीमा यस्तो अनुभूति पोख्न पुगेको छ : “प्रभु ! रवि र शशिले चटक्क छोडेर गएपछि त अब डर लाग्न थालिरहेको छ कहीं नीरले पनि त कुनै एक दिन त्यसै गरी छोडेर हिँडने त होइन ? यस स्थितिमा बुढेसकालमा गएर हातखुट्टा बसेपछि मेरो के गति होला भन्ने त्रास लाग्न थालेको छ” (पृ. ३४) । आफ्ना माहिले र कान्छो छोरो अमेरिकामै पूर्ण बसोबास गर्न थालेपछिको बाबुमा उत्पन्न यो त्रासपूर्ण अनुभूतिको संरचनामा गाउँबाट सहर र सहरबाट विदेश पलायन हुँदै गएको युवापुस्ताका कारण एक्लिएको समस्त अभिभावक पुस्तामा उत्पन्न भयको अनुभूति प्रतिबिम्बन भएको छ । ज्ञानुले आफूसँग रहेको जेठो छोरो नीरले पनि छोडेर जाने त्रासमा उसको ‘ज्यू ज्यू’ पनि गर्न थालेको छ । आफ्नो उपदानस्वरूप प्राप्त दुई लाखमध्ये छोरोको आवश्यकतामा एक लाख रुपैयाँ नयाँ घरघडेरीका निमित्त सुम्पिएको छ तर नैतिकच्युत बन्दै गएको नीरको धृष्ट व्यवहार सहन गर्न नैतिकवान् बाबु ज्ञानुका लागि कष्टकर भएको छ । सचेत गराउने क्रममा उल्टै छोराबाट प्राप्त निर्लज्ज बोली तथा व्यवहारमा देखिएको सांस्कृतिक विचलनमा ज्ञानुमा छोराप्रति घृणाभावसँगै यस्तो अनुभूति निर्माण भएको छ : “नीरको यस किसिमको विचार सुनेर ... उसलाई बाबुको धनसम्पत्ति तथा सुखचैनको सहभागी छोरो सहज हुने तर छोराको धनसम्पत्ति तथा सुखचैनको सहभागी बाबु हुन नसक्ने कुराको बोध पनि शनैः शनैः हुँदै गइरहेको थियो” (पृ.४४) । बढ्दो विवादका क्रममा ‘बाबु चित्त नबुभ्ने पनि साट्न नसकिने’ ज्ञानुको भनाइमा नीरले ‘साट्न नसके छोड्न त सकिने’ धम्कीपूर्ण टिप्पणी

गरेको छ । त्यत्तिखेर आहत ज्ञानुले यस्तो अनुभूति प्रकट गरेको छ : “सकिन्छ, मजाले सकिन्छ छोड्न । तिमीले छोड्यौ भन्ने त्रासले तिम्रो अनैतिक कार्यको समर्थन चाहिँ म गर्दिनँ” (पृ. ४५) । यसरी छोराको भनाइको गहिराइ मापन गर्दै उसले सर्वस्व ठानेको छोराको आश्रयलाई नै प्रतिकार गरेको छ । छोराको धृष्टताको हद नाघेर मूल घरमा बाबुलाई छोडेर नयाँ घरमा आमालाई चाहिँ लैजाने औपचारिकता मात्रको भनाइमा विश्वस्त रहेकी यशोधराले पतिसँग छोरालाई रोक्ने आग्रह गर्दा ज्ञानुले आफ्नो अठोट यसप्रकार राखेको छ : “यशू ! म त्यसलाई रोक्दिनँ, जान देऊ । त्यसलाई अब मेरो घरमा बस्ने कुनै अधिकार छैन । त्यो मेरा लागि मरेतुल्य भइसक्यो” (पृ. ४७) । यसप्रकार कठिनतम घडीको बुद्धयौली निरीहतामा पनि विकृति र विसङ्गतिलाई प्रश्रय नदिने, सहन नगर्ने ज्ञानुको अठोटमा स्वाभिमान चेत प्रकट भएको छ । आर्जनविहीन अवकाश जीवनमा उपदानको बाँकी एक लाखले खर्चालु संस्कार भएकी यशोधराबाट घरखर्च लामो समयसम्म धानिन सम्भव नहुनु, भएका गरगहना सबै बिक्री गर्दै त्यसपछिका केही वर्षहरू त जेनेतेन धानिनु, त्यसबिच जेठो छोराबुहारीबाट कुनै खोजखबर नहुनु, ज्ञानुले आफ्नो नामको घरबारी विदेसिएका छोराहरूका निमित्त साँचे चाहमा बेच नसक्नु र त्यस कठिनतम परिस्थितिमा अब बाँकी जीवनको सहारा खोज्दै ज्ञानु पत्नीसहित अमेरिकामा रहेका छोराहरूको आश्रयमा पुग्नु जस्ता उपन्यासका घटनाक्रमहरूमा बुद्धयौलीसँग सम्बद्ध सामाजिक जीवनका जटिल मोडहरू प्रकाशमा आएका छन् ।

अमेरिका पुगेपछि ज्ञानुदम्पतीको जीवन अझ बढी कष्टकर बनेको छ । माहिली बुहारी रचनाबाट भएको दुर्व्यवहार र छोरो रविको लाचारपनमा ती आजित छन् तर विकल्पका अभावमा मूक रहन बाध्य छन् । बुहारीबाट वृद्धा सासू यशोधरालाई घरायसी काममा गरिएको अति दलन र निरन्तर वचनवाण प्रहारको उत्पीडनले तिनको बुद्धयौली जीवन भयावह बनेको छ । साथै स्त्रैण छोरा तथा अर्थमुखी संस्कृतिमा हुकँदै गरेका नातिनातिनामा देखिएको नैतिक ह्रासको प्रत्यक्षीकरणबाट तिनले क्रमशः पीडादायी अनुभूति सँगाल्दै गएका छन् । अमेरिकाको केही समयको बसाइमै प्राप्त उत्पीडनबाट आजित यशोधराका दबाब र तनावजन्य अनुभूति यसप्रकार अभिव्यक्त छ : “आउनु नै भूल भयो हाम्रो यहाँ । नीरको कुरा तिमीलाई कटु लाग्यो । आश्रयको, दयाको, मायाको भीख मागेर यता आयौँ । अब भोग । आफू पनि भोग, मलाई पनि भोगाऊ । हेर्दै जाऊ, अब केके भोग्नु छ” (पृ. ६०) । त्यहाँको बसाइ पुगनपुग एक वर्षको हुन्जेलमा यशोधराका दुःखद अनुभूतिले पराकाष्ठा प्राप्त गरेको अभिव्यक्ति यस्तो रहेको छ, “भगवान् ! मलाई यो नयाँ संसार चाहिएन, मेरो पुरानै संसारमा पुन्याइ देऊ बरु भोकै बस्न मन्जुर छ । मलाई यो छोराको वैभव चाहिएन” (पृ. ६५) । यशोधरामा निर्मित यस अनुभूतिको संरचनाले मूलधारको पुँजीमुखी

संस्कृतिमा अधीनस्थको दशालाई राम्ररी संवहन गरेको छ । अझ महिला हुनुको थप उत्पीडन यशोधराले भेलेकी छ । उसले मानसिक उत्पीडनका साथमा उमेरले नथेगने घरेलु कार्यभारका कारण शारीरिक उत्पीडन समेतको अनुभूति गरेकी छ । नेपालमा घरेलु कामदार राखेर सोखले रहेकी यशोधराला निम्ति बुढेसकालमा यस खाले बोझ थप पीडादायी भएको छ । गम्भीर र सहनशील प्रकृतिका ज्ञानुले पनि पर्याप्त मानसिक उत्पीडन भेलेको अवस्था छ । माहिलो छोरो रविको “मलाई कसले के दिएको छ, के गरेको छ र म अरूका लागि केही गरूँ ?” (पृ. ६०) भन्ने बाबुप्रति लक्षियत अभिव्यक्ति र “मैले १८ वर्षअघि यसलाई यता ल्याएर ट्रेनिङ दिलाई मान्छे नबनाइदिएको भए यो अहिले पनि नेपालमा भिँगा नै धपाइरहेको हुन्थ्यो” (पृ. ६०) भन्ने रचनाको टिप्पणीमा बाबुआमाले छोरो डाक्टर तुल्याउन्जेल गरेको अभिभावकीय सबैखाले लगानीप्रतिको अवमूल्यन, संस्कृतिप्रदत्त सन्तानवात्सल्य अनि राष्ट्रियताप्रतिको अनादरसमेतका सांस्कृतिक विचलन प्रकाशमा आएको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा ज्ञानुका सन्दर्भमा आख्यानकारद्वारा यस्तो अनुभूतिको संरचना प्रकट छ :

छोराहरूकै निद्रा सुतेर र छोराहरूकै निद्रा जाग्राम बसेर तिनमा प्राण फुकी तिनलाई शिक्षा, दीक्षा दिलाई खुट्टामा उभ्याउन समर्थ ज्ञानुले विस्मित भएर छोरातिर हेरेथ्यो । तर उसको स्त्रैण एवं कृतघ्न छोरो स्वास्नीको त्यस भनाइबाट तिरस्कृत एवं अपमानित भएको अनुभव गर्नुको सट्टा भन् उल्लैटै स्वास्नीप्रति कृतज्ञ भावनाबाट हँ हँ हँ हँ गर्दै हाँस थालेको थियो । ज्ञानुलाई त्यसै दिन पहिलो पटक निरबद्ध बनेर अमेरिका आएकोमा पश्चात्ताप भएथ्यो । (पृ. ६०-६१)

यसरी पलपलमा कष्टकर बनेको अमेरिकाको बसाइलाई त्यागेर ज्ञानुदम्पती जतिसक्यो चाँडो नेपाल फर्कने धुनमा हुनु, रवि तथा उसकी पत्नी रचना दुवै अमेरिकामा नाम चलेका स्थापित डाक्टर भए पनि अर्थस्वामित्वमा रचनाको एकाधिकारका कारण रवि सधैं आर्थिक सड्कटले ग्रस्त रहनु, त्यति नै खेर कान्छो छोरो शशि अमेरिकी पत्नी वीराको षड्यन्त्रको सिकार बन्नु, पत्नी अर्कै पुरुषसँग लागेर संयुक्त नाममा रहेको घर बेचेर रकम हात पारी क्यानडातर्फ भाग्नु, दाजु रविको निरन्तर प्रयासपछि भाइ शशि आएर बल्ल बाबुआमालाई नेपाल फर्काउने तारतम्य मिलाउनु, यसबिच काठमाडौँ गएर बाबुआमाको जीविका केकस्तो हुन्छ भन्नेबारे दुवै छोराहरूले चासो प्रकट नगर्नु अनि अमेरिका जाँदा भन्दा अझ नङ्गा र असहाय बनेर ज्ञानुदम्पती नेपाल फर्कनु जस्ता उपन्यासमा प्रस्तुत सन्दर्भहरूमा पाश्चात्य संस्कृतिका प्रभावमा व्यक्तिवादी बन्दै गएको युवा मनोवृत्तिसँगै पुस्तान्तरजन्य विरोधावस्था प्रकट भएको छ । उपन्यासका ज्ञानुको बालसखा केशवले नेपाल फर्के लगत्तैको ज्ञानुको स्थितिलाई यस्तो अनुभूतिको संरचनामा बोध गरेको छ : “ज्ञानु अब ...चियाको कप हातमा लिएर शून्यतिर हेरिरहेको थियो । मलाई तीन-तीन

कमाउ पूतको बाबुको त्यो बूढो अनुहार दिनभर चराचरजगत्लाई प्राणदायिनी ऊर्जा दिएर साँभ डँडापारि पुगी अस्ताउन लागेको घामजस्तो क्लान्त, मलिन र निस्तेज लाग्यो” (पृ.२-३) । यसरी आफ्ना तिनै जना छोराहरू तिनको बुढ्यौलीको सहारा बन्न सकेका छैनन् । उपन्यासमा बुढ्यौली अवस्थाको पराश्रित जीवनभोगाइका कष्टकर क्षणको सटीक चित्रणबाट युगीन विकृति तथा बेथितिको प्रकटीकरणसँगै युगबोधी चेतनाले प्रखर अभिव्यक्ति पाएको छ । नयाँ र पुरानो पुस्ताबिचको द्वन्द्व तथा विदेसिएका व्यक्तिहरूमा पाइने पारिवारिक विघटनको प्रभावकारी प्रस्तुतिद्वारा समाजयथार्थको आलोचना गर्नु पिँडालीको उपन्यासगत प्रवृत्ति हो (बराल र एटम, २०६६, पृ.११२) । सन्तानको निमित्त गहन दायित्व उठाउन तत्पर र जिम्मेवार अभिभावक पुस्ताको बुढ्यौली जीवन भने तिनै सन्तानको कारण कष्टकर र हन्डरमय बन्न पुग्ने समसामयिक सामाजिक यथार्थलाई उपन्यासका घटनाक्रमले प्रकाश पारेको छ ।

अर्थमुखी र व्यक्तिवादी बन्दै गएको पाश्चात्य संस्कृति प्रभावित आधुनिक जीवनपद्धतिमा रवि तथा शशि जस्ता पठित नेपाली युवाहरू पनि सुखी र सन्तुष्ट छैनन् । ती पनि अधीनस्थ दशा भेल्ल विवश छन् । बाबुआमासमक्ष आफ्नो निरीह परिस्थितिबाट पत्नीपीडित रविको अभिव्यक्ति उपन्यासमा यसरी प्रकट छ : “बुबा ! गाह्रो भयो । यहाँ बस्न खास गरेर अभि मुमालाई । पलङमा राज गराएर, पुजेर राख्नुपर्ने उमेरमा मैले बोलाएर ल्याई दिनुसम्म भुक्तमान दिएँ (पृ. ६४) । यसरी निरीहतामा बाबुआमाप्रतिको आफ्नो व्यवहारप्रति पश्चात्ताप गर्दै उसमा निर्मित अनुभूतिको संरचनाको स्वरूप यस्तो रहेको छ :

बुबा ! हजुर विद्वान् होइबक्सन्छ, अनुभवी होइबक्सन्छ, दुनियाँ देखिबक्सेको छ । यहाँ मेरो स्थिति के छ त्यो सबै बुझिबक्स्यो होला । अमेरिका आउनु मेरो ठूलो भूल भएछ । तीन-तीन सन्तान भइसके । अब त बाँधिइ नै पनि सकै । फर्कन चाहेर पनि अब म फर्कन सक्तिनँ । मैले न हजुरहरूका लागि न त आफ्ना लागि नै केही गर्न सकै । म अधमलाई क्षमा गरिबक्स्योस् बुबा । (पृ.६५)

आफ्नो सन्तानको यस प्रायश्चित्तपूर्ण क्षमायाचनामा ज्ञानु र यशोधरा स्तब्ध र अवाक् बनेका छन् । बाबुआमाले छोराको मुखबाट थोरै सुनेर पनि धेरै बुझेका छन् । छोराको पीडायुक्त अनुभूतिले पग्लिएका छन् र तुरुन्तै छोराप्रति क्लेशरहित हुन सकेका छन् । सन्तानवात्सल्यको प्रचुरतामा अभिभावकको क्षम्यशील संस्कार संस्कृतिलाई पनि उक्त सन्दर्भले सङ्केत गरेको छ । तिनको कान्छो छोरो शशि पनि अर्थपरास्त संस्कृतिमा पीडित छ तर पनि सांस्कृतिक अधीनस्थताले उसलाई कसरी गाँजेको छ भन्ने सन्दर्भ उसका यी अनुभूतिमार्फत प्रकट छ : “म जान्नुँ बुबा ! नेपाल अब । यतिका वर्ष यतै बसिसकेँ र रसबर पनि यतैका बसिसक्यो । यो

सुख, यो सुविधा र यो पैसा कहाँ पाउने ?” त्यो अविकसित ठाउँमा अब त म गएर बस्न पनि सक्तैन । अब अहिले मेरो बिहा गर्ने इरादा पनि छैन” (पृ. ७०) । छोराले श्रीमतीबाट पाएको धोकाका कारण बेहोरेको हन्डर बुभेरे बाबुले छोरालाई नेपाल फर्कन र नेपालमै विवाह गर्न दिएको सुभाबमा छोरो शशिको यस अभिव्यक्तिले भौतिक सुखमा व्यक्तिवादी बन्दै गएको पुँजीवादी समाजयथार्थ प्रकट भएको छ । अभिभावक तथा राष्ट्रप्रतिको जिम्मेवारीबाट च्युत हुँदै गएको आधुनिक पिँढी/समुदायको प्रतिनिधित्व रवि तथा शशि पात्रले गरेका छन् ।

उपन्यासमा अभिव्यक्त उपर्युक्त सन्दर्भहरूले आधुनिक शिक्षाप्रदत्त चेतना समाजलाई स्वस्थ दिशातर्फ डोच्याउनमा भन्दा प्रत्युत्पादक बन्दै गएको यथार्थलाई प्रकट गरेको छ । चिन्तन पद्धतिमा व्यक्ति/समुदाय नैतिक सबल र सामाजिक बन्नुको साटो दुर्बल र वैयक्तिक बन्दै गएको छ, समस्यासँग जुभारु हुनको साटो पलायनवादी बन्न थालेको छ । परिणामतः वैकल्पिक पिँढी प्रतिनिधिले उत्पीडनको जीवन भेलिरहेको कटु यथार्थ उपन्यासमा अभिव्यक्त अनुभूतिको संरचनामार्फत प्रकट छ ।

विकल्पमा नवचेतनामूलक अनुभूति

कालखण्ड विशेषको सामाजिक संस्कृतिमा मूलधारको सांस्कृतिक प्रभुत्वलाई अधीनस्थ पिँढीले सहन गरिरहेकै हुन्छ, उत्पीडनजन्य अनुभूति सँगालिरहेको हुन्छ तथापि तिनमा प्रतिरोध चेतजन्य अनुभूति सँगसँगै हुकँदै गइरहेको हुन्छ । त्यस क्रममा समयधारलाई चिनेर अधि बढ्न सक्ने पिँढी विशेषले मूलधारको संस्कृतिको विरोधस्वरूप विकल्पमा नवसंस्कृतिलाई जन्म दिन पुग्दछ । बाँच्ने एउटा जिन्दगीले आत्मसात् गरेको सामाजिक संरचनामा वैकल्पिक पिँढीका प्रतिनिधि पात्रहरू प्रधान संस्कृतिमा उत्पीडित छन्; ती अधीनस्थ दशा भेलिरहेका छन्; थोपरिएको संस्कृतिलाई आफ्नै ठानेर सहन गरिरहेका छन् र सहमतीय परिपालनामै दत्तचित्त छन् । प्रायः तिनमा प्रतिरोध चेतको उदय समेत हुन सकेको देखिँदैन तथापि उपन्यासमा चित्रित ज्ञानु तथा यशोधराले भने आफ्नो अधीनस्थ दशामा हेलिँदै गर्दा प्राप्त नवचेतलाई कार्यान्वयन रूप दिने अग्रसरता देखाएका छन् ।

बुढ्यौलीको सहारा सन्तान हुने सांस्कृतिक चेतलाई ग्रहण गर्दै ज्ञानुदम्पतीले साथमा रहेको जेठो छोरोसँग र त्यसपछि अमेरिकामा रहेका माहिलो र कान्छो छोराको आश्रयमा बाँकी जीवन व्यतीत गर्ने प्रयास गर्नु, त्यहाँ पनि तिनले अधीनस्थताको स्थिति चुडाँल्ने विकल्प नपाउँदा मूलधारको संस्कृतिलाई सहन गरिरहेकै हुनु तर तिनमा विद्रोहजन्य चेत परिपक्व बन्दै जानु, लामो समयको प्रतीक्षापछि बल्ल नेपाल फर्कने चाँजोपाँजो मिल्नुजस्ता घटनाक्रमसँगै फर्कने घडीमा

माहिली बुहारी रचनाद्वारा सासूससुरा बिदाइका क्रममा देवरका कारण जीवनपर्यन्त सासूससुराको सेवाटहल गर्ने चाहना पूरा नभएको भन्ने नाटकीय शब्दव्यवहार प्रस्तुत भएको छ । त्यतिखेर सासू यशोधराले यस्तो अनुभूति पोख्नुपुगेकी छ : “शेष जीवनपर्यन्त परेन बा ! पुगनपुग एकवर्ष मात्र भए पनि तिमिले हाम्रो जुन सेवा, टहल, शूश्रूषा गन्यौ र सधैं मीठा-मीठा वचनले सत्कार गन्यौ त्यो नै हाम्रा लागि बिसिनै नसकिने कुरो भएको छ” (पृ. ६७) । सासूको यस व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्तिमा प्रस्तुत विद्रोह चेतले रचनाको हैकम र प्रभुत्वमाथि चोटिलो प्रहार हुन सकेको छ । दुष्ट बुहारीको क्षुद्र व्यवहारबाट उम्केपछिको परिस्थितिमा कान्छो छोरोसँग यशोधरा पात्र नवचेतसहित यसरी प्रकट भएकी छ : “ठिकै छ नि बा ! अरूको भरमा बाँच्न चाहेका थियौँ शिक्षा पायौँ । कर्निङ्मा एक वर्षसम्म काटेको त्यो कहर सम्भँदा अहिले बिहानीपख कुनै कष्टप्रद सपना देखेर भसङ्ग ब्युँभिनै वास्तविकतामा आएर सन्तोष भएभँ लागिरहेछ” (पृ. ६८) । यसप्रकार अमेरिका बसाइको अवधि तिनको आश्रित जीवनलाई बुझ्ने ठुलो पाठ बनेको छ । सन्तान आश्रित रहेर सुखसुविधाको, सेवाशुश्रूषाको र तिनबाट श्रद्धा र सेवाको जीवनलालसालाई त्याग्नु पर्ने र परिवर्तनशील समय गति ठम्याउँदै स्वकर्मको जीवन खोज्नु पर्ने पाठ तिनले सिकेका छन् । अन्ततः स्वदेश पुनरागमनपछि भने उदीयमान नवचेत खारिएको परिणामस्वरूप स्वतन्त्र र स्वाभिमानको जीवन रोजाइको निर्णयमा ती पुगेका छन् । क्रमशः छोराहरूको सान्निध्यको जीवन भोग्दै, घातप्रतिघातयुक्त अनुभूति सँगाल्दै आफ्ना जीवनबारे आफैँ सोच्न बाध्य भएका छन् ।

ज्ञानुदम्पतीले जीवनको उत्तरार्द्धको अन्तिम मोडमा आएर आफ्नै पौरख र विवेक प्रयोगको स्वावलम्बी जीवन जिउन सुरु गरेका छन् । आफूद्वारा आर्जित घरजग्गा जुन विदेसिएका छोराहरूका लागि सुरक्षित राख्न खोजेका थिए अब त्यस सोचको औचित्य सकिएको ठहर गर्न पुगेका छन् । त्यही स्थिर सम्पत्तिलाई परिचालन गर्दै घरले चर्चेको जग्गा कायम राखी बाँकी बारी बेचेर प्राप्त रकमबाट नयाँ घरको निर्माण सुरु गरेका छन् र बाँकी हुने रकम बैङ्कमा राखेका छन् । परिणामतः घरभाडाबाट उठ्ने रकम र बैङ्कको ब्याजले तिनको शेष जीवनको खर्च आरामले धानिने परिस्थिति निर्माण भएको छ । यसरी आफ्नो अर्थशक्तिको उपयोगिता ठम्याएर जीवन जिउने तरिकाबारे ज्ञानु पात्र स्पष्ट बन्न सकेको छ । ज्ञानु बुढेसकालमा नितान्त आफू र पत्नीका लागि बन्दै गरेको घरनिर्माणको कार्यमा प्रसन्न चित्तले खटेको छ र यस खाले परिश्रम गर्न पाउँदा औधी सन्तुष्ट पनि छ । आजको पुँजीवादी युगमा पुँजीको मूल्यलाई सही रूपमा बोध गर्न सक्नुको आनन्द ज्ञानुमा निर्मित अनुभूतिको संरचनामा यसरी अभिव्यक्त छ : “बाँचे जिन्दगी नै त यही हो नि । मेरो समर्थ तीन छोराहरूबाट मैले यही शिक्षा पाएँ ...” (पृ. ७२) । यहाँनै ज्ञानुमा उदय भएको नवचेत विद्रोह स्वरूपको भए पनि त्यो उग्र नभई

शालीन छ । विद्रोह शब्दतहमा भन्दा कार्यान्वयन तहमा मुखर भएको छ । बालसखा ज्ञानुको त्यस उमेरको त्यो सङ्घर्षको सन्तुष्टिलाई सही अर्थमा ग्रहण गर्दाको केशव पात्रको अनुभूतिगत अभिव्यक्ति उपन्यासमा यस प्रकार रहेको छ : “म भन्दछु, हो, जिन्दगीका माने नै हो सङ्घर्ष, स्ट्रगल । प्रतिकूल भाग्यसँग सङ्घर्ष गर्नु नै जिन्दगी हो । भाग्यलाई आफ्नो मुट्ठीमा लिएर चमत्कार देखाउनु नै जिन्दगी हो । सङ्घर्ष नै रहेन भने जिन्दगी के कामको हुन्छ ? जिन्दगीको खास आनन्द त सङ्घर्षमा छ” (पृ. ६३) । यस प्रकार केशवद्वारा जीवनबारेको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दै र यशोधरालाई आश्वस्त बनाउँदै उसको खुसी र सन्तुष्टिको बारेमा सोधिएको प्रत्युत्तरमा आह्लादित यशोधरा यस्तो अनुभूतिको संरचना लिएर प्रस्तुत भएकी छ :

म खुसी छु दाइ ! एकदम खुसी छु, सुखी छु र आनन्दमा छु , तर अझै पनि कहिलेकाहीं डर लाग्छ किनभने मेरो ठकुरी बाबुसाहेबको बुद्धि कहिलेकाहीं आफ्नो ठाउँ छोडेर घुच्चुकमा गएर बसिदिन्छ । त्यसैले यिनको घुच्चुकमा जबसम्म कसैले दनक दिँदैन तबसम्म त्यो निष्क्रिय भएर बसेको बुद्धि घुच्चुक छोडेर आफ्नो ठाउँमा जाँदैन । बुद्धि घुच्चुकमा बसेबाटै यिनी निष्क्रिय र दीनहीन बनी मलाई समेत साथमा लिई अमेरिका पुगेथे । तर त्यहाँ माहिली बुहारीले दनकमाथि दनक दिन थालेपछि यिनको बुद्धि घुच्चुक छोडी आफ्नो ठाउँमा पुग्यो र उर्वर भयो । अनि मात्र यिनी फर्केर आई यो पौरख गर्न समर्थ भए । (पृ. ७३)

यशोधरामा निर्मित उक्त अनुभूतिको संरचनामा उत्पीडनको प्रतिकारमा उत्पन्न नवचेतलाई कार्यान्वयन रूप दिनसक्दाको सन्तुष्टि अभिव्यक्त छ । तिनको उल्लासपूर्ण सङ्घर्षमा सन्तुष्टि देखेसँगै केशवमा यस्तो अनुभूति निर्माण हुनपुगेको छ : “पतिपत्नी दुवैको उमेर अमेरिकाबाट फर्केर आएको बेलाभन्दा अहिले दशदश वर्ष घटेको छ” (पृ.७३) । यसरी आश्रयको जीवनलाई रोक लगाउँदै स्वावलम्बी, स्वाभिमानपूर्ण र स्वतन्त्र जीवन रोज्दै, नितान्त वैयक्तिक जीवन उन्मुख हुनु तिनका निमित्त आवश्यकता बन्नपुगेको छ ।

ज्ञानुदम्पतीको एकल परिवारको त्यस जीवन रोजाइमा समसामयिक वैश्विक चेतनाको प्रभाव पनि रहेको छ । यहाँनै अघिल्लो पुस्ताका प्रतिनिधि पात्रहरू ज्ञानु तथा यशोधरा सन्तान पुस्ताभन्दा चेतनाको तहमा माथि उक्लिएका छन् । ती जीवन भोगाइका क्रममा निःसृत अनुभूतिबाट क्रमशः खारिएर स्वनिर्णयको तहमा पुग्न सफल भएका छन् । यस सन्दर्भबाट मानवजीवनका जटिलता र परिवर्तनशीलता पनि प्रकाशमा आएका छन् । तिनै पात्रहरूबाट प्रस्तुत नव उदीयमान चेतको व्यावहारिक रूपान्तरणले आत्मनिर्भरताको सन्तोषपूर्ण जिन्दगी रोज्न र पलायनमुखी नभई जीवनमुखी बन्ने सन्देश पनि उपन्यासले प्रवाह गर्नसकेको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत उपन्यासले समयावधि विशेषको नेपाली सामाजिक संरचनामा निहित पिँढीहरूसँग सम्बद्ध रहेर मूलतः सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिकलगायत बहुआयामिक पक्षहरूलाई प्रकाशमा ल्याएको छ । विवेच्य उपन्यासमा अभिव्यक्त सामाजिक संस्कृति सात सालको प्रजातन्त्रपूर्वको राणाशासनको उत्तरार्द्धको अवधि र प्रजातन्त्रोत्तर अवधि गरी लगभग आधा शताब्दी लामो कालखण्डसँग सम्बद्ध रहेको छ । उपन्यासमा चित्रित पहिलो कालखण्डको राणाशासनको सामन्ती राज्यव्यवस्थामा अधीनस्थ पिँढीका प्रतिनिधि पात्रहरू प्रायः सबै मूलधारको संस्कृतिलाई सहन गर्न र त्यसको परिपालन गर्नमै दत्तचित्त छन् । तिनमा प्रतिरोध चेतको उदय हुन सकेको स्थिति देखिँदैन । उपन्यासमा अभिव्यक्त पछिल्लो कालखण्डको प्रजान्त्रोत्तर नेपाली सामाजिक संस्कृति भने बन्द घेरा छिचोल्दै क्रमशः खुल्ला दिशातर्फ अभिमुख देखिन्छ । एकातर्फ पाश्चात्य शिक्षाको प्रभाव बोकेको नव पुस्ता सही धारको चेतलाई समाउनु भन्दा विकृतिजन्य सांस्कृतिक गतिविधि पछ्याउँदो छ भने अर्कोतर्फ सामन्ती संस्कृतिका बेथितिजन्य अवशेषलाई पनि चटक्क चुडाँल्न सकिरहेको छैन । यसरी पुरानो र नयाँ संस्कृतिको सङ्क्रमणकालीनताबाट गुञ्जिरहेको सहरी युवा पुस्तामा आश्रित बुढो पुस्ताले संरक्षण, आदर र सद्भाव प्राप्त गर्नुको साटो उत्पीडन, निराशा र दीनतामा निःसृत मनोद्वन्द्व भेल्लेन विवश छ । त्यसैको दबाब र तनावबाट निःसृत कुण्ठाजन्य अनुभूति सँगाल्दासँगाल्दै पनि प्रतिकार चेतमा तिनमा उद्बुद्ध उदीयमान अनुभूतिसमेतको अभिव्यक्तिले उपन्यास सशक्त बनेको छ । परिवर्तित समयसन्दर्भलाई चिनेर स्वतन्त्र र सुखद बुद्ध्यौली जीवनका बारेमा सोच्ने, सही निर्णय गर्ने र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने सन्देशको प्रवाह गर्न पनि उपन्यास सफल देखिएको छ तर प्रभुत्वशाली पिँढीगत दोष बोकेका पात्रहरूलाई सही धारमा ल्याउने प्रयत्नका गतिविधिलाई प्रस्तुति दिन भने सकेको छैन । वैश्विक चेतनाको बढ्दो प्रभावमा मानिस सामाजिक भन्दा पनि व्यक्तिवादी बन्दै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा उपन्यासमा अभिव्यक्त वैकल्पिक पिँढीका अनुभूतिका संरचनाका माध्यमले प्रत्येकले आत्मनिर्भरताको स्वावलम्बी जीवनतर्फ उन्मुख हुनुपर्ने नवचेतलाई भने अगाडि ल्याएको छ । सोही सन्दर्भबाट तिनमा उद्बोध भएको नवचेतले सामाजिक परिवर्तनको प्रक्रियालाई समेत सङ्केत गरेको छ । यसरी उपन्यासमा अधीनस्थ पिँढीले प्रभुत्वशाली पिँढीबाट खेप्नु परेको उत्पीडनका कारण तिनमा दबाब र तनावजन्य स्थितिमा सिर्जित विशिष्ट अनुभूतिको संरचनामा तत्कालीन नेपाली सामाजिक व्यवस्थामा विद्यमान संस्कृति जीवन्त बनेको छ ।

(विद्यावारिधि अनुसन्धानका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट विद्वत्वृत्ति प्राप्त गरी अनुसन्धानरत रहेकी शोधकर्ता विदुला घिमिरेद्वारा सोही अध्ययन-अनुसन्धानको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत लेख तयार गरिएको हो ।)

सन्दर्भ सामग्री सूची

- पिँडाली, केशवराज (२०६५). *बाँच्ने एउटा जिन्दगी*. छैठौँ संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र(२०६६). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. ते. संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- Williams, R. (1965). *The long revolution*. (2nd Ed.) London: Penguins Books.
- Williams, R. (1973). Base and superstructure in marxist cultural theory. *New Left Review*. 1/82. November-December, 1973. 3-16. URL: <https://newleftreview.org/issues/I82/articles/raymond-williams-base-and-superstructuremarxist-cultural-theory>
- Williams, R. (1979). *Politics and letters: Interview with new left review*. London: New Left Books.
- Williams, R. *Marxism and literature*. (2010). Nutech Photolithographers, Nodia: Oxford University Press.
- Williams, R. (2017). *Culture and society*. (New Edition). UK: Penguin Random House.